

Interactiewijzer

'His semblable is his mirror, and who else would trace him,
his umbrage, nothing more.'
Hamlet V-2

'Je wordt pas ik door de ander'
Lijfspreuk auteurs

INTERACTIEWIJZER

Analyse en aanpak van interactieproblemen
in professionele opvoedingsituaties

Rob Verstegen
Henny Lodewijks

Elfde druk

© 2023, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (www.reprerecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 841

ISBN folio 9789023259053

ISBN e-book 9789023259800

Eerste druk 1993

Tweede druk 1997

Derde druk 1999

Vierde druk 2001

Vijfde druk 2003

Zesde druk 2006

Zevende druk 2009

Achtste druk 2012

Negende, herziene en geactualiseerde druk 2014

Tiende, herziene en geactualiseerde druk 2018

Elfde, herziene en geactualiseerde druk 2023

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Grafische verzorging: Richard Bos

Omslagontwerp: Viesrood grafisch & interactief ontwerp, Zwolle

Redactie: Natasja Suselbeek

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Meppel

INHOUD

Voorwoord bij de herziene elfde druk	7
Inleiding	9
1 De interactionele theorie	17
1.1 Het model van Leary	20
1.2 Gesproken taal en lichaamstaal	26
1.3 Gepast en ongepast gedrag	28
1.4 Toepassingen, kritiek en consequenties	29
1.5 Samenvatting	31
1.6 Vragen	32
2 De interactionele theorie als instrument voor diagnostiek	33
2.1 Interactieposities in termen van sociale vaardigheden	35
2.2 Omgevingsreacties in termen van complementair en symmetrisch gedrag	37
2.3 Analyse van de interactiesituatie	41
2.4 De vragenlijst als hulpmiddel	43
2.5 Online-ondersteuning	49
2.6 Samenvatting	50
2.7 Vragen	51
3 De interactionele theorie als instrument voor verandering	53
3.1 Veranderingen in de interactiesituatie tussen het kind en de opvoeder	56
3.2 Veranderingen in de interactiesituatie tussen het kind en de andere kinderen	66
3.3 Valkuilen en ladders bij de implementatie van Interactiewijzer	69
3.4 Stappenplan	73
3.5 Interactiewijzer en oplossingsgericht werken	75
3.6 Samenvatting	82
3.7 Vragen	83
4 Het kind en de professionele opvoeder	85
4.1 Leiden en Advies geven	88
4.2 Zorgen	97
4.3 Volgen	103
4.4 Afwachten	111
4.5 Zich Terugtrekken	119
4.6 Protesteren	128
4.7 Strijden	137
4.8 Winnen	152

INTERACTIEWIJZER

5	Het kind en de andere kinderen	163
5.1	Leiden en Advies geven	166
5.2	Zorgen	176
5.3	Volgen	182
5.4	Afwachten	188
5.5	Zich Terugtrekken	197
5.6	Protesteren	203
5.7	Strijden	213
5.8	Winnen	220
6	Oefenvoorbeelden en aanvullende programma's	225
6.1	Oefenvoorbeelden	227
6.2	Aanvullende programma's	257
	Nawoord	267
	Noten	268
	Literatuur	271
	Bijlagen	279
I	Lijst sociale vaardigheden	280
II	Aanwijzingen voor het gebruik van de BOTS-vragenlijst en de interactiewielen	281
III	De BOTS-vragenlijst	283
IV	Interactiewielen	289
V	Vragenlijst Pedagogische Stijl	291
VI	Casus Dennis, casus Pauline	293
VII	Online-ondersteuning	303
VIII	Interactiewijzer voor het Jonge Kind	305
IX	De Kinder-BOTS	308
X	De Jongeren-BOTS	309
XI	Interactiewijzer met Kids' Skills en Mission Possible	310
XII	Antwoorden op vragen hoofdstuk 1, 2 en 3	312
XIII	Ankerpunten voor de professionele opvoeder	317

VOORWOORD BIJ DE HERZIENE ELFDE DRUK

Interactiewijzer heeft in de afgelopen drie decennia een vaste plaats verworven bij de analyse van en de begeleiding bij chronische omgangsproblemen van kinderen en jongeren binnen zowel het (speciaal) primair en voortgezet onderwijs als binnen een breed veld van de jeugdhulp: jeugdpsychiatrie, instellingen voor (licht) verstandelijk beperkte jongeren, justitiële jeugdinstanties (Helmantel et al., 2003; Lodewijks, 2011), residentiële en ambulante instellingen voor jeugdhulp, en de GGZ. Verder wordt het boek veelvuldig gebruikt bij opleidingsinstellingen voor onderwijs en jeugdhulp én bij de postacademische opleidingen voor psychologen en orthopedagogen. Informatie en online-ondersteuning over Interactiewijzer zijn te vinden op: www.interactiewijzer.nl.

Deze elfde druk is niet alleen grondig herzien en geactualiseerd, maar dit boek is nu ook volledig afgestemd op het gebruik van het uitgebreide en kosteloze ondersteuningsmateriaal dat beschikbaar is op www.interactiewijzer.nl, zoals online-vragenlijsten, tientallen educatieve en instructievideo's, computerprogramma's en nog vele andere downloadmogelijkheden.

Veel aanvullingen zijn weer gedaan op verzoek van de gebruikers van Interactiewijzer. Wij blijven ook nu weer openstaan voor nieuwe suggesties.

Als de klik er niet is tussen de professionele opvoeder en het kind, heb je met Interactiewijzer een middel in handen om die klik wel te krijgen. Dat is het motto van het boek. We wensen iedereen veel studieplezier bij het lezen van Interactiewijzer en succes bij de toepassing ervan in de dagelijkse praktijk.

Zutphen, Beesel
Januari 2023

Inleiding

Uitgangspunten

Opvoeden als beroep is uitdagend en fascinerend omdat er voortdurend vragen worden gesteld en de antwoorden nooit pasklaar beschikbaar zijn. Dit speelt vooral als in problematische opvoedingssituaties een sterk beroep wordt gedaan op het creatieve oplossingsvermogen van de betrokkenen.

In dit boek proberen wij een bijdrage te leveren aan dit creatieve zoekproces. We maken daarvoor gebruik van de interactionele theorie van Leary (1957). Het oorspronkelijke model is ontwikkeld voor de therapeutische praktijk. Wij maken een bewerking voor de orthopedagogische situatie. Dit aangepaste model biedt een samenhangend kader voor een *handelingsgerichte diagnostiek*.

We realiseren ons dat er een gevaar schuilt in het werken vanuit een model. De werkelijkheid is immers zo gecompliceerd dat een model noodzakelijk leidt tot vereenvoudiging en vervorming. Een denkkader dwingt echter tot het zoeken naar oplossingen voor onvolmaaktheden en tegenstrijdigheden. Dat is wat wij beogen: een interactioneel model in beweging. Daarbij kan het, volgens een humoristische opmerking van Van der Griend (1975), nooit het doel van theorievorming zijn om een landkaart te maken zo groot als de wereld.

In onze benadering praten we niet over een probleemkind maar over een kind in een probleemsituatie. Een kind zit in een probleemsituatie als zijn denken, handelen, voelen en willen niet samenvallen met de belangen en doelen van belangrijke anderen in de sociale omgeving van het kind (Haselager et al., 2002). Probleemgedrag moet volgens Haselager niet opgevat worden als een tekort of een deficiëntiever-schijnsel van het kind, maar als een aanpassing in een toestand van niet overeenstemmende doelen. De oplossing van sociaal-emotionele doelen moet dan ook niet alleen gezocht worden in een onbenut potentieel van het kind zelf, maar tevens in het onbenut potentieel van het volledige sociale systeem waarin het kind functioneert. Hij onderscheidt daarbij vier aanknopingspunten voor behandeling:

- ▷ cognitie: de kennis die en het inzicht dat het kind van de situatie heeft;
- ▷ vaardigheden: de beheersing van sociale vaardigheden die een rol spelen in de situatie;
- ▷ gevoel: emoties die in een situatie een rol spelen en de regulering daarvan;
- ▷ willen of waardenoriëntatie: dat wat het kind belangrijk vindt in een situatie.

Alle vier aspecten zijn van belang bij de begeleiding van kinderen. Wij kiezen binnen het kader van dit boek voor een expliciete uitwerking van het aspect sociale vaardigheden. De mate waarin bepaalde sociale vaardigheden aanwezig zijn, blijkt namelijk een centrale rol te spelen in de beeldvorming van opvoeders en andere kinderen over het betreffende kind. De drie andere aanknopingspunten komen echter ook aan bod in paragraaf 3.5, waarin het oplossingsgericht werken met behulp van Interactiewijzer wordt besproken.

Opvoedingsproblemen worden door ons geanalyseerd als omgangsproblemen ofwel interactieproblemen. Met die uitdrukking wordt bedoeld dat het kind in problemen is geraakt met mensen uit zijn omgeving, en wel op zo'n manier dat zijn gedrag bij anderen meestal juist bepaalde reacties uitlokt, die de moeilijkheden laten voortduren of zelfs verergeren. In deze analyse wordt problematisch gedrag van kinderen niet beschreven vanuit oorzakelijke verbanden, maar vanuit een wisselwerking waarbij de kans bestaat dat interactionele processen zichzelf in stand houden. In dit boek werken we het principe van die wisselwerking uit voor de interactie tussen het kind en de professionele opvoeder. Hierbij wordt de nadruk gelegd op de bereidheid van de professionele opvoeder om zichzelf te zien als startpunt voor verandering bij interactieproblemen. Hij moet zich bewust zijn van de wisselwerking tussen zijn pedagogische stijl en de omgangsstijl van het kind.

Verder gaan we na hoe deze processen invloed hebben op de interactie tussen het kind en de andere kinderen. Vanuit het theoretisch model worden voorstellen gedaan hoe de problematische interactie tussen het kind en de andere kinderen kan worden omgebogen. Hierbij wordt, afhankelijk van de moeilijkheidsgraad, een ordening aangebracht in sociale vaardigheden die het kind kan leren of die verbeterd kunnen worden.

Sociale vaardigheden kunnen op verschillende manieren worden aangeleerd of gestimuleerd. Schuurman (1995) onderscheidt daarbij drie methoden: door middel van een therapeutische behandeling, door middel van sociale vaardigheidslessen in aparte groepen en door een systematische stimulering van sociale vaardigheden in de situatie van alledag. Interactiewijzer is vooral een uitwerking van de laatste benaderingswijze. Ons uitgangspunt daarbij is dat sociale vaardigheden beter beklijven als ze in een natuurlijke omgeving worden ontlokt en aangeleerd.

Zo tonen Kellam (1990) en Kellam et al. (2011) aan dat het stimuleren van consistent prosociaal gedrag en het ontmoedigen van probleemgedrag op locatie binnen scholen veelbelovend en kostenbesparend is. Daarnaast constateert Kellam dat contextgebonden interventies, die profiteren van de dynamiek onder leeftijdsgenoten, effectiever zijn dan begeleidingsinterventies in een afzonderlijke kunstmatige situatie. In andere studies wordt overtuigend aangetoond dat het aanleren van sociale vaardigheden in apart samengestelde groepen van kinderen met dezelfde problemen zelfs een onbedoeld negatief effect opleverde met meer problemen op de korte en lange termijn (Arnold & Hughes, 1999; Dishion et al., 2010; Dishion & Dodge, 2005).

Doelgroep

De principes van dit boek zijn van toepassing voor de leeftijdsperiode van 4 tot 18 jaar. Ontwikkelingspsychologisch wordt deze fase van de kindertijd en de adolescentie gezien als de belangrijkste socialisatieperiode en is de beïnvloeding door leeftijdsgenoten groot (Hartup & Rubin, 1986; Hartup & Stevens, 1999; Rubin et al., 2013). De gebruikte voorbeelden in het boek zijn voornamelijk uitgewerkt voor kin-

1

De interactionele theorie

1.1	Het model van Leary	20
1.2	Gesproken taal en lichaamstaal	26
1.3	Gepast en ongepast gedrag	28
1.4	Toepassingen, kritiek en consequenties	29
1.5	Samenvatting	31
1.6	Vragen	32

INTERACTIEWIJZER

Praten over gedragsproblemen bij kinderen roept in professionele opvoedingssituaties vaak een Babylonische spraakverwarring op. Oorzaak, gevolg en aanpak zijn dankbare onderwerpen voor discussies waar de vonken vanaf kunnen vliegen. Een eerste reden daarvoor is vaak het ontbreken van een helder begrippenkader dat iedereen zou kunnen hanteren en dat men zich gemakkelijk eigen kan maken voor het omschrijven van problemen. Een tweede reden is gelegen in de verschillende 'geloven' die er te vinden zijn voor zowel verklaring als oplossing van problemen met kinderen.

Een belangrijke scheidslijn lijkt te liggen tussen opvattingen die gedrag vooral bespreken als een eigenschap, een karaktertrek van het kind, en opvattingen die het gedrag verklaren vanuit de omgeving waarin het kind leeft. De trekentheorieën gaan daarbij uit van problemen in het individu, die overwegend biologisch te verklaren zijn. De leertheorieën leggen de nadruk op omgevingsvariabelen. Tegenwoordig is dit grotendeels een schijnbare en achterhaalde tegenstelling, omdat de wetenschap het er inmiddels wel over eens is dat de wisselwerking tussen factoren in en rondom het kind uiteindelijk haar weerslag vindt in het ontwikkelingsverloop van het kind (Rutter, 2006).

De discussie vindt dan ook meestal plaats over hoeveel nadruk op bepaalde factoren moet liggen als het gaat om de verklaring en mogelijke oplossingen van problemen. Precies op die scheidslijn van 'kenmerken van het kind' en 'kenmerken van de omgeving' reiken wij een begrippenkader aan om de situatie bij gedragsproblemen met kinderen in kaart te brengen. Daarnaast werken wij vanuit datzelfde begrippenkader directe houdings- en handelingsadviezen uit. We denken dit begrippenkader gevonden te hebben in het theoretisch model van Leary (1957). Het voordeel van deze theorie is dat ze alle ruimte laat voor andere verklarings- of hulpverleningsmodellen. Bijvoorbeeld:

Ton stelt zich agressief en verongelijkt op.
Daarvoor wordt hij door de leraar gecorrigeerd en bestraft. Dit roept bij Ton weer het idee op dat hij in de klas overal de schuld van krijgt en dat versterkt hem weer in zijn agressieve en verongelijkte houding, waarop de leraar...